

ΛΙΛΑ ΛΕΟΝΤΙΔΟΥ

Η άνιση ανάπτυξη ως κοινωνική διαδικασία

COSTIS HADJIMICHALIS
Uneven Development and Regionalism:
State, territory and class in Southern
Europe
London: Croom Helm, 1987
pp. + 343

Οι χώρες της Μεσογειακής Ευρώπης προσελκύουν από παλιά το ενδιαφέρον των οικονομικών σπουδών και των ιστοριογεωγραφικών μονογραφιών. Ενώ έχουν εμφανιστεί, ήδη από τη δεκαετία του 1970, συλλογές άρθρων, εντούτοις δεν έχουν αναπτύ-

χθεί ολοκληρωμένες θεωρίες για τη συγκριτική μελέτη της αστικής και περιφερειακής τους ανάπτυξης. Το βιβλίο του Κ. Χατζημιχάλη είναι μια σημαντική συνεισφορά προς αυτή την κατεύθυνση και σε μια παράδοση που μπορεί να οδηγήσει στη χειραφέτηση της γεωγραφικής και περιφερειακής επιστήμης από πρότυπα που έχουν «εισαχθεί» από τις αγγλοαμερικανικές εμπειρίες.

Σ' αυτό το βιβλίο επιχειρείται μια συγκριτική αντιμετώπιση της Ελλάδας, Ιταλίας και Ισπανίας (όχι της Πορτογαλίας), βασισμένη σε νέες έννοιες κατάλληλες για τη Νότια Ευρώπη. Αυτές οι έννοιες αναπτύσσονται θεωρητικά στο πρώτο μέρος του βιβλίου, ενώ το δεύτερο εστιάζεται στην εμπειρική μελέτη της γεωργικής ανάπτυξης (τρία από τα δώδεκα κεφάλαια). Στην πραγματικότητα, η έμφαση του βιβλίου δεν είναι στη γεωργία καθ' εαυτή, αλλά σε μια νεωτεριστική θεωρητική αντιμετώπιση του προβλήματος της άνισης περιφερειακής ανάπτυξης.

Θα χρειαζόταν πολύς χώρος για να αναπτύξει κανείς τις πρωτοτυπίες της θεωρητικής συνεισφοράς του Χατζημιχάλη, και εδώ θα σημειώσω μόνο ορισμένα σημεία.

Ο συγγραφέας προσπαθεί να επαναπροσδιορίσει την περιφερειακή θεωρία. Κριτικάρονται αρχικά οι νεοφιλελεύθερες και δογματικές μαρξιστικές προσεγγίσεις. Στη συνέχεια υιοθετείται μια νεοκραμμαϊκή οπτική, που παραμένει ευαίσθητη στις ταξικές σχέσεις, στο ρόλο του κράτους και στα κοινωνικά κινήματα.

Οι βασικές τάσεις που αναπαράγουν την άνιση περιφερειακή ανάπτυξη, κατά το συγγραφέα, είναι: (α) η αντίφαση μεταξύ εξισορρόπησης/διαφοροποίησης των συνθηκών παραγωγής και αναπαραγωγής και μεταξύ ομοιογενοποίησης / αποδιάρθρωσης του περιφερεια-

κού χώρου, (β) η διαφοροποιημένη κατά τόπους συσσώρευση (ΔΙΣ) και (γ) η γεωγραφική μεταφορά της αξίας (ΓΜΑ) άμεση και έμμεση, που αποκτά κεντρική σημασία στη θεωρία του Χατζημιχάλη.

Η γεωγραφική δομή μελετάται σαν το σύνθετο προϊόν των παραπάνω διαδικασιών, αλλά και σαν αποτέλεσμα κρατικών ενεργειών (που περιορίζονται από την ιδιοκτησία της γης και τις τοπικές εκπροσωπήσεις), του ρόλου των τοπικών αρχών, των κοινωνικών κινημάτων και των γενικότερων ταξικών σχέσεων. Ο συγγραφέας θέτει στον εαυτό του έναν ιδιαίτερα δύσκολο στόχο. Με δεδομένο το υλικό που παρουσιάζεται, μια σχεδόν αποκλειστική έμφαση στα περιφερειακά κοινωνικά κινήματα θα μπορούσε να εικονογραφήσει ικανοποιητικά τα βασικά θεωρητικά του σημεία. Πράγματι, η μελέτη τους συγκροτεί, κατά τη γνώμη μου, μια από τις σημαντικότερες συνεισφορές του βιβλίου. Από τη σκοπιά του γεωγράφου, ο Χατζημιχάλης προσφέρει μια μεθοδολογία που συνδέει το τοπικό με το διεθνές, παρά το γεγονός ότι η ανάλυση για τα περιφερειακά κοινωνικά κινήματα είναι συχνά επιλεκτική. Περιγράφει τη σύγκρουση μεταξύ περιφερειοποίησης (μιας διαδικασίας που οργανώνεται «από τα πάνω», από το Κράτος ή το Κεφάλαιο) και της περιφερειακής συνείδησης και δράσης (μιας αντίδρασης «από τα κάτω», από τα τοπικά συμφέροντα), που φωτίζει το ρόλο των τοπικών αντιστάσεων και διεκδικήσεων ενάντια στην άνιση ανάπτυξη και υπογραμμίζει τη σημασία του χώρου και του τόπου στον σύγχρονο καπιταλισμό. Αυτή η σύλληψη θα είχε πολλά να κερδίσει από μια πιο ευαίσθητη ταξική ανάλυση, αλλά τα αντίστοιχα στοιχεία είναι ακόμα ελλιπή και είναι δύσκολο να υιοθετηθεί σαφής ταξική προσέγγιση σε μια μελέτη με τόσο ευρύ γεωγραφικό και ιστορικό ορίζοντα.

Η έλλειψη αξιόπιστων κατηγοριών και ταξινομήσεων συναντάται κυρίως στο καθαυτό εμπειρικό-συγκριτικό τμήμα του βιβλίου, που ασχολείται με τη γεωγραφική μεταφορά της αξίας μεταξύ των περιφερειών σε καθεμιά από τις τρεις εξεταζόμενες χώρες. Το μέγεθος του γεωργικού κλήρου και η δομή του, το είδος των καλλιεργειών, η καλλιεργήσιμη γη, οι αγροτικοί «μισθοί», η χρήση ελκυστήρων και τα ποσοστά αρδευόμενης γης είναι σχετικά σίγουροι και ασφαλείς δείκτες.

Τα πράγματα όμως αλλάζουν όταν πρόκειται για το γεωργικό εισόδημα, την παραγωγικότητα και τα στοιχεία για την απασχόληση-ανεργία. Αυτά τα στοιχεία έχουν αναλυθεί κριτικά, του-

λάχιστον από τη δεκαετία του 1950, και έχει γίνει προσπάθεια για αναθεώρηση των στατιστικών δεδομένων. Ο Χατζημιχάλης γνωρίζει φυσικά αυτά τα προβλήματα και τους περιορισμούς. Εντούτοις επιχειρεί τη χρήση επίσημων στατιστικών στοιχείων. Παραθέτει, προσεκτικά, μεταξύ των δεικτών, τον γεωργικό πληθυσμό (βασισμένο σε υπολογισμούς από την απασχόληση) και τη σχέση μεταξύ ακαθάριστου γεωργικού εισοδήματος και ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας στον γεωργικό τομέα (σελ. 206-224). Αυτοί οι δείκτες όμως έχουν ενσωματωμένους αντιφατικούς υπολογισμούς για τις απολαβές του κεφαλαίου και της εργασίας στον γεωργικό τομέα, για τις επιδοτήσεις εισοδημάτων, για την παραγωγικότητα και τον όγκο της γεωργικής παραγωγής. Τέλος, οι διαχρονικές μετρήσεις (1955-1965-1975) διαφέρουν ως προς την αξιοπιστία τους.

Αν κάποιες συγκεκριμένες περιφέρειες, που χαρακτηρίζονται σαν «δότες», «αποδέκτες» και «εξισορροπημένες» (κεφ. 9), δεν περιγράφονται πάντα σωστά λόγω του περιορισμού των στοιχείων, εντούτοις τα συμπεράσματα για τις ολικές διαχρονικές αλλαγές στις διαδικασίες άνισης ανάπτυξης είναι πολύ ενδιαφέροντα. Η εικόνα θα μπορούσε να αλλάξει αν παρουσιάζονταν για την Ελλάδα, πέρα από τις αγροτικές, και οι λοιπές διατομεακές μεταφορές αξίας (όπως παρουσιάζονται για την Ιταλία και την Ισπανία), που αναδεικνύουν την αντιστροφή του περιφερειακού προτύπου: από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, έχει αρχίσει να εμφανίζεται μια διαδικασία περιφερειακής αποπόλωσης στη Νότια Ευρώπη, που όμως δεν οφείλεται αποκλειστικά στη γεωργική ανάπτυξη.

Υπό το φως των θεωρητικών επισημάνσεων του Χατζημιχάλη, υπάρχουν σημαντικοί λόγοι για την επιλογή της γεωργίας ως τομέα για την εμπειρική του ανάλυση, αλλά η εμφάνιση του τουρισμού και της αγροτικής βιομηχανίας δημιούργησαν συμπληρωματικότητες, μεταφορές αξιών και συναρθρώσεις που απαιτούν μια πολυτομεακή έμφαση στη μελέτη της γεωγραφικής μεταφοράς της αξίας.

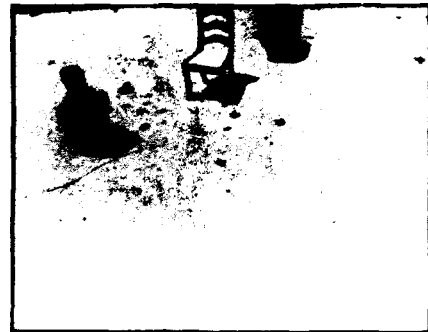
Όπως εξηγεί ο συγγραφέας, η δεκαετία του 1970 ήταν στην πραγματικότητα μια περίοδος μεταστροφής του προτύπου «εκβιομηχάνισης και απομύζησης του υπερπροϊόντος εις βάρος της γεωργίας» (σελ. 207), αλλά —θα πρόσθετα εγώ— όχι απαραίτητα σε βάρος των προαναφερθέντων γεωργικών περιφερειών. Αυτό έγινε φανερό μετά την ένταξη στην ΕΟΚ, την οικονομική στασιμότητα και τη διάδοση του «σο-

σιαλισμού» στη δεκαετία του 1980. Οι αναφορές του Χατζημιχάλη σταματούν ωστόσο πριν από τις διαδικασίες αυτές, στα μέσα του 1970, μένοντας έτσι πίσω από τις αναλύσεις του ίδιου για την κρατική πολιτική, που φθάνουν τουλάχιστον μέχρι το 1981. Η αντιμετώπιση της γεωργίας στην ελληνική περίπτωση αντανάκλα τις ερμηνευτικές απόψεις μέχρι το 1976, που είχαν χρησιμοποιηθεί για να υπογραμμίσουν την περιφερειακή πόλωση.

Γενικά, νομίζω ότι ο Χατζημιχάλης επέλεξε έναν από τους δυσκολότερους δρόμους για να προσεγγίσει τις υποθέσεις του. Γιατί υπάρχουν πολλές άλλες εναλλακτικές προσεγγίσεις για συγκριτική έρευνα που αποσκοπεί στη δημιουργία θεωρίας. Για παράδειγμα, η σε βάθος έρευνα μιας χώρας, χρησιμοποιώντας τις άλλες σαν πόλους σύγκρισης σε επίμαχα σημεία. Μια άλλη δυνατότητα θα ήταν ένα ειδικό ερευνητικό αντικείμενο προανατολισμένο σε αυστηρά περιορισμένα ερωτήματα, χρησιμοποιώντας τις κοινωνικές τάξεις, την πολιτική και την οικονομική ανάπτυξη σαν υπόβαθρο ή πλαίσιο, αντί να τις αναγάγει σε βασικά στοιχεία του θεωρητικού του μοντέλου. Αυτές οι εναλλακτικές δυνατότητες είναι λιγότερο ριψοκίνδυνες απ' αυτή που επέλεξε ο Χατζημιχάλης, που ανήκει ουσιαστικά σε μια ερευνητική παράδοση που εγκαινιάστηκε από διεθνείς οργανισμούς (π.χ. ΟΗΕ, ΟΟΣΑ): μια άμεση, μακροπρόθεσμη και γεωγραφικά διευρυμένη ανάλυση μέσω δεικτών, αντί μελετών συγκεκριμένων περιπτώσεων.

Κατά ένα ειρωνικό τρόπο, η ιδιαίτερα δυνατή θεωρητική διάθεση του Χατζημιχάλη, καθώς και η λεπτομερής συγκριτική ανάλυση της κοινωνικοπολιτικής ιστορίας, συνθέτουν μια αδυναμία για το βιβλίο: επιλέγει να ασχοληθεί με σύνθετα πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά θέματα, λεπτές διαδικασίες και άλυτα προβλήματα, που απαιτούν μια σειρά ειδικών μελετών περιπτώσεων πριν από τη συγγραφή μιας συγκριτικής μελέτης.

Εντούτοις, ο Χατζημιχάλης δείχνει μια ιδιαίτερη θεωρητική καθαρότητα και ευαισθησία καθώς και σε βάθος γνώση πολλών θεμάτων, που εξισορροπούν αυτούς τους περιορισμούς. Πέρα από τα ανοίγματα για κριτική που μπορεί να έχει το βιβλίο, από ειδικούς και των τριών χωρών, η εργασία αυτή δίνει εναύσματα, κίνητρα και κατευθύνσεις για παραπέρα έρευνα, ανοίγοντας ταυτόχρονα διόδους για την προσέγγιση της κοινής βάσης της άνισης ανάπτυξης στην Ελλάδα, την Ιταλία και την Ισπανία. Σύμφωνα με τα λεγόμενα του ίδιου, ο Χατζημιχάλης δεν προσπαθεί

να αποδείξει μια θεωρία ή να δημιουργήσει μια νέα (σελ. 124). Στην πραγματικότητα θέτει ερωτήματα, που είναι διαδικασία νόμιμη και πραγματικά χρήσιμη στο σημερινό στάδιο της έρευνας στην περιοχή που αναφέρεται το βιβλίο. Η γεωγραφία και η περιφερειακή θεωρία χρειάζονται πολύ εργασίες σαν κι αυτή, που φωτίζουν τα κενά στην έρευνα έξω από τα αγγλοαμερικανικά κέντρα και θεωρητικοποιούν και ανασυνθέτουν σημαντικά θέματα της άνισης ανάπτυξης με έναν φρέσκο και καινοτόμο τρόπο.

